

Qasım bəy Zakirin XIX əsr ictimai satiranın, uşaq ədəbiyyatının yaranması və inkişafında rolu

Pərixanım Soltanqızı Hüseynova

Filologiya üzrə fəlsəfə doktoru, dosent. Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universiteti.
Azərbaycan. E-mail: huseynovaperixanim1962@gmail.com
<https://orcid.org/0000-0001-9391-6162>

XÜLASƏ

Məqalədə Qasım bəy Zakirin XIX əsr ictimai satiranın, uşaq ədəbiyyatının yaranması və inkişafında rolu araşdırılır, ədəbi-bədii yaradıcılığı tədqiq olunur, həmçinin “Durnalar”, “Dərviş və qız”, “Xain yoldaşlar haqqında”, “Sədaqətli dostlar”, “Aslan, Qurd və Çaqqal”, “Dəvə və Eşşək”, “Tülkü və Şir”, “Tərhanlar və Elçilər” və s. mənzum hekayə və təmsilləri diqqət önünə çəkilərək təhlil olunur. Məqalədə, eyni zamanda uşaqların inkişafı və dünyagörüşlərinin formalaşmasında, onlara humanizm, bəşəri hisslərin aşılmasında şairin əsərlərinin əhəmiyyətindən danışılır. Müəllif təhlillərini sitatlar üzərində apararaq elmi polemikaya yer ayırır. Tədqiqatçı sonda belə bir nəticəyə gəlir ki, Q.Zakirin istər satirik şeir və mənzum hekayələri, istərsə də təmsilləri əxlaqi-tərbiyəvi əhəmiyyət daşıyır.

AÇAR SÖZLƏR

XIX əsr, uşaq ədəbiyyatı, təmsil, mənzum hekayə, təlim-tərbiyə, humanizm, ədalət

MƏQALƏ TARİXÇƏSİ

göndərilib: 14.04.2023
qəbul edilib: 19.05.2023

The role of Gasim bey Zakir in the creation and development of social satire and children' literature the 19th century

Parikhanim Soltangizi Huseynova

Doctor of Philosophy in Philology, Associate professor. Azerbaijan State Pedagogical University. Azerbaijan. E-mail: huseynovaperixanim1962@gmail.com
<https://orcid.org/0000-0001-9391-6162>

ABSTRACT

In the article, the role of Gasim bey Zakir in the creation and development of social satire and children's literature of the 19th century is investigated, his literary and artistic creativity is studied, as well as "Cranes", "The Darvish and the Girl", "About Treacherous Comrades", "Loyal Friends", "The Lion, the Wolf and Jackal", "Camel and Donkey", "Fox and Lion", "Sweaters and Messengers", etc. The poem is analyzed by focusing on stories and representations. The article also talks about the importance of the poet's works in the development and formation of children's worldviews, instilling humanism and human feelings in them. The author conducts his analysis on quotations and leaves room for scientific polemics. In the end, the researcher comes to the conclusion that G.Zakir's satirical poems and verse stories, as well as his plays, have moral and educational significance.

KEYWORDS

19th century,
child literature,
representation, verse
story, education,
humanism, justice

ARTICLE HISTORY

Received: 14.04.2023

Accepted: 19.05.2023

Giriş / Introduction

Həyatı

Qasım bəy Zakir Əlibəy oğlu 1784-cü ildə Şuşa şəhərində bəy nəslində anadan olmuşdur. Mollaxanada təhsil aldığı dövrdə Zakir ərəb, fars dillərini öyrənmişdir. Onun M.Füzulinin, M.Vaqifin yaradıcılığına böyük marağı olmuş, onların ədəbi irsini həvəslə izləmiş, klassik şeir ənənələrini (Ə.Xaqani, N.Gəncəvi, M.Füzuli, M.P.Vaqif və b.) davam etdirərək lirik əsərlər yazmışdır. Şairin lirikası Azərbaycan ədəbiyyatı tarixində xüsusi yer tutur. Qasım bəy Zakir XIX əsrin birinci yarısında formalaşmağa başlayan Azərbaycan tənqidi realizmin ilk görkəmli nümayəndələrindən olmuşdur. Əsərlərində məzlum kütlələri öz mənəşəsi altında sıxan hakim təbəqələrə, yerli bəylərə, mülkədarlara qarşı çıxmış və onları ifşa etmişdir. Şair əsərləri vasitəsilə oxucularına özünün ictimai fikirləri, arzu və istəklərini çatdırmış, bir gün zülmün sona yetəcəyini bildirmişdir. Haqsızlıq, ədalətsizlik, qeyri-bərabər sosial həyat onu hər zaman düşündürmüş və hiddətləndirmişdir.

Xoş simaya, nəcib xüsusiyyətlərə malik olan Qasım bəy Zakir şirin danışığı, zəkası ilə ətrafının diqqətini cəlb edərək böyük nüfuz qazanmışdır. O, həyatının çox hissəsini Qarabağ xanı Mehdiqulu xan tərəfindən ona bağışlanmış Xındırstan kəndində keçirmişdir. İyirmi evdən ibarət sakini olan bu kəndin əkin yerləri və üzüm bağlarından gələn kiçik gəlirlə dolanan şair sadə həyat yaşamışdır. Əməyə böyük dəyər verən Zakir istismarçı bəylərdən, mülkədarlardan fərqli olaraq, daima əməkçilərin yanında olmuş, onlarla öz arasında heç bir fərq görməmiş, sərbəst yaşayaraq heç kimdən asılı olmamışdır.

1829-cu ildə Qasım bəy Zakirin oğlu vəfat edir. Sevimli oğlunun vaxtsız ölümü ədibi sarsıdır. Bu münasibətlə o, “Əziz oğlunun vəfat tarixi” şeirini yazır. Şeirdə itkinin ağırlığı, sarsıntısı, oğluna olan sevgisi lirik duyğularla tərənnüm olunur. Oğlunun ölümündən sonra sənətkar qız nəvələrinin tərbiyəsilə məşğul olur, onlarda ədəbiyyata, şeirə, sənətə həvəs oyadır. Bunun nəticəsi olaraq nəvələri İbrahim bəy Azər, Abdulla bəy Asi, Xudat bəy babaları kimi şair olurlar. Hətta nəvəsi Əli bəy dövrünün tanınmış şairi idi.

Q.Zakir rus ordusu sıralarında xidmət etmiş və bununla bağlı “Çar müqəddiməsi” şeirini yazmışdır. Şair Baba bəy Şakirə xitabən qələmə aldığı bu şeirdə, Rus-Balakən hadisələrilə bağlı Qarabağ atlı dəstəsilə döyüşdə iştirak etdiyini dostuna bildirmişdir.

Tənqid etdiyi hakim təbəqələr – yerli bəylər, mülkədarlar ondan qisas almaq üçün fürsət axtarırdılar. Nəhayət, düşmənləri uzun müddət düşündükləri məkrli niyyətlərini

həyata keçirməyə bəhanə tapırlar. Qardaşı Behbudun kürəkəni Əli bəylə yaxın əlaqəsinə görə (Əli bəy o zaman rəsmi idarələrdə nüfuzdan düşmüş, Behbud bəy isə oğlu Rüstəm bəyin günahsız tutularaq öldürülməsinin qisasını almaq üçün qaçaqçılıq edirdi) onu ittiham edirlər. Bu işin sonunun yaxşı nəticə verməyəcəyini əvvəlcədən bilən ədib qardaşını bu işdən çəkəndirmək üçün etdiyi səylər heç bir nəticə vermir. Behbud bəyin həyatı faciə ilə bitir, o, tutularaq vəhşicəsinə öldürülür. Şairi sürgün etmək üçün qardaşı Behbud bəyin çar məmurlarını təqib edərək bəzilərinə öldürməsinə bəhanə gətirirlər. Dəstə 1849-cu ildə Tarxan Muravovun başçılığı ilə (dəstədə Qarabağ bəylərindən Cəfərqulu xan da olmuşdu) şairin yaşadığı Xındıstan kəndinə daxil olur, onu həbs edərək Bakıya sürgün edirlər. Qasım bəy Zakir günahsız həbs olunması ilə bağlı Zaqafqaziya mülki idarə rəisinə şikayət ərizəsi yazır, lakin müraciətin heç bir faydası olmur, əksinə, şairin nüfuzundan qorxub onu və yaxın qohumlarını açıq mühakimə etməkdən çəkinərək cəzasını daha da ağırlaşdırırlar. Zaqafqaziya mülki idarə rəisi Qafqaz canişininə raport yazır. Bu raportda iyirmi üç yaşlı oğlu gənc Nəcəfqulu bəyin və iyirmi yaşlı qohumu İsgəndər bəyin (sürgün xərclərini özlərinin ödəməsi şərti ilə) ayrı-ayrılıqda Rusiyanın daxili vilayətlərinə sürgünə göndərilməsi göstərilir. Şikayətlərinin nəticəsi olmadığını görüb bərk sarsılan şair, başına gələn faciələri əvvəlcədən hiss etdiyi üçün M.F.Axundova, İ.Qutqaşınliya, M.P.Kolyubakinə və digər yaxın dostlarına məktub yazır. Məktubda çar məmurlarının rüşvətxorluğunu, özünün isə yoxsul olması səbəbilə onlardan canını qurtara bilməyəcəyini təəssüf hissi ilə bildirir. M.F.Axundovun və M.F.Kolyubakinin ciddi cəhdləri sayəsində şair və yaxın qohumları sürgündən azad olunurlar.

Sürgündən qayıdan zaman Xındıstan kəndi artıq xarabalığa çevrilmişdi. Sürgündə çəkdiyi əziyyətlər, cəmiyyətin ədalətsizliyi, özbaşınalığın getdikcə artması şairi daha çox narahat edirdi. Maddi ehtiyac içində çətinliklə yaşayan sənətkar 1857-ci ildə yetmiş üç yaşında Şuşada vəfat edir və Mirzə Həsən qəbiristanlığında dəfn olunur.

Yaradıcılığı

Qasım bəy Zakirin bədii yaradıcılığı yaşadığı dövrlə, tarixi şəraitlə, Azərbaycan bədii ictimai fikri ilə bağlıdır. Şifahi xalq ədəbiyyatı və klassik şeir ənənələrindən sənətkarlıqla istifadə edən şair zəngin yaradıcılıq yolu keçmişdir. Yaradıcılığında şifahi xalq poeziyasından bəhrələnərək qoşma, gəraylı, təcnis və bayatılara önəm vermiş, aşığı şeiri üslubundan məharətlə istifadə etmişdir. Onun “Ağlaram”, “Öyrənib”, “Ay mədəd” və s. qoşmalarını aşığı şeirindən ayırmaq mümkün deyil. “Dost yolu bağlandı, ümid kəsildi”, “Dost yolunda cəfa çəkdim, can üzdüm”, “Fələk səndə nə adətdir”, “Nə müddətdir, dost yolları” və s. qoşma və gəraylılarında lirik

duygular, hiss və həyəcanlar, sevgi, fədakarlıq, sədaqət və s. insani keyfiyyətlərlə yanaşı, narazılıq, şikayət əhval-ruhiyyəli motivlər də istisna deyil. Onların qayəsini ictimai məzmun təşkil edir.

Şairin ictimai siyasi məzmun daşıyan əsərləri içərisində “Durnalar” rədifli qoşması xüsusi əhəmiyyət kəsb edir. İctimai motivlər burada daha qabarıq şəkildə təsvir olunub. Bu mövzuya həm Q.Zakirdən əvvəl, həm də sonra yaşayan sənətkarlar (M.P.Vaqif, M.P.Vidadi, B.Vahabzadə və b.) müraciət etmişlər. Bu, demək olar ki, Azərbaycan ədəbiyyatında ənənə şəklini almışdır.

“Durnalar” qoşmasını şair sürgündə olduğu zaman qələmə almışdır. Durnalara müraciətində Vətənin “laçın yatağı” olmasını, həssas qəlbli insanların belə bir doğma məkanda deyil, qürbət ellərdə yaşamağa məhkum olmalarını dilə gətirərək cəmiyyətin haqsızlığına və ədalətsizliyinə işarə edir, özünün Vətəndən ayrı nəzarət altında yaşamasını və bununla bağlı dərini, istəyini dilə gətirir.

Yurdunun, həmçinin Şərq poeziyasının sənətkarlarını (Firdovsi, Xaqani, Nizami, Cami, Hafiz, Füzuli) sevən şair onlara nəzirələr də yazmışdır.

Q.Zakir vətənin gözəlliyindən, həyatından, tanıdığı gözəl qəlbli insanlardan ilham alırdı. Yaradıcılığı ilə XIX əsr Azərbaycan ədəbiyyatının milli mənzərəsini yaradan şair təsadüfi faktları deyil, real, gərəkli olanları seçir, nöqsan və eybəcərlikləri görüb ifşa edirdi. Gözəllik sevən həssas sənətkar xisləti bədxah, eybəcərliklərlə dolu olan insanları qəbul edə bilmirdi. Bu da belə insanların düşüncəsində bir ziddiyyət yaradırdı. Şairin satirik gülüşündə acı göz yaşlarını görməmək mümkün deyil. Bəy nəslindən olmasına baxmayaraq, həmişə sadə və zəhmətkeş zümrənin tərəfində olmuş, əsərlərilə xalqın müdafiəçisinə çevrilmişdir.

Qasım bəy Zakirin realizmində feodal-təhkimçi quruluşu bir neçə istiqamətdə qamçılanırdı; bir tərəfdən bu quruluşun ağır məngənəsində əzilən məzlumların acı, faciəli taleləri, digər tərəfdən buna səbəb olan üsuli-idarələrdəki qanunsuzluq, ədalətsizlik və onu ədalət kimi təqdim edənlər. O, heç zaman tənqidində, ifşa üsulunda subyektiv olmamış, əksinə təqib olunduğu zamanlarda da qələmini daha iti etmiş və bu qələm həmişəki kimi ictimai xarakter daşmışdır.

Zakir “Elat əhlinin tərfi və qazinin əsl-nəcəbi haqqında”, “Qarabağ qazisinə”, “Şuşa mollaları haqqında”, “Zəmanə əhlinin əhval və əxlaqının tərfi haqqında” və s. geniş, dolğun məzmunlu şeirlər yazmışdır. Şair dini əllərində vasitə hesab edən, ondan öz iyrənc əməlləri üçün yararlanan ruhaniləri və başqa bu xislətli insanları ifşa etmişdir. “Zakir satirasının hədəfi başlıca olaraq şairin yaşadığı mühitdəki ictimai haqsızlıq, tüfeyli zümrələrin ağalığıdır. Zakir “Şərin kökünü” ölkənin ağası hesab olunan çar hakimlərinə havadarlıq edən alçaq təbiətli yerli bəylərdə və murdar işi də

təmizə çıxaran yaltaq ruhanilərdə görürdü” [1, s.108].

Mənzum hekayə və təmsilləri

Q.Zakirin yaradıcılığında mənzum hekayə və təmsillər əhəmiyyətli yer tutur. O, elə bir dövrdə yaşayırdı ki, öz fikirlərini üstüörtülü şəkildə bu əsərlər vasitəsilə hədəflərinə çatdırırdı. Demək olar ki, bu ədəbi janrlar onun tribunasına çevrilmişdi. Onlar XIX əsrin birinci yarısında yaranan klassik Azərbaycan şeirinin realist nümunələridir. Qasım bəy Zakir XIX əsrin birinci yarısında əsaslı A.Bakıxanov tərəfindən qoyulan ictimai satiranı davam və inkişaf etdirən sənətkar olmuşdur.

Şairin mənzum hekayələri mövzu baxımından müxtəlifdir. “Əxlaqsız qazi”, “Xalqa vəz deyən, özü fisqü-fücürdan çıxan biəməl alim”, “Həyasız dərviş”, “Dərviş ilə qız”, “Bihəya türk” mənzum hekayələrində min əməldən çıxan şərəfsiz, əxlaqsız, avam insanları aldadan ikiüzlü din xadimləri ifşa olunur. “Həyasız dərvişlər”, “Xalqa vəz deyən, özü fisqü-fücürdan çıxan biəməl alim”də zahiri ilə daxili arasında kəskin təzad olan qoca molla varizlərilə insanları aldadır, onları təmiz əmələ, əxlaqa, başqa bir kişinin arvadına, qızına tamah salmağın sonunun cəhənnəm atəşi olduğuna inandırır. Amma özü həmin əməlləri törədir, haram qazandığı çörəyini halal kimi həzm edir. “Əxlaqsız qazi” mənzum hekayəsində qazilərin müftəxorluğu, əxlaqsızlığı, zəhmətkeş kəndli zümrəsinin başına gətirdikləri oyunlar, zülm təsvir olunur.

“Bihəya türk”, “Həyasız dərviş”, “Dərviş ilə qız” mənzum hekayələri ideya-məzmun və mövzu baxımından bir-birilə səsləşir. “Həyasız dərviş”, “Dərviş və qız” hekayələrində Allah, peyğəmbər, Əli xatirinə qapı-qapı əlində ələm gəzən, dilənçilik edən dərvişlərin həyasızlığı, tamahkarlığı, əsasən də avam qadınları aldadıb onlara qarşı əxlaqsız niyyətləri, saxtakarlıqları üzə çıxarılır. “Bihəya türk” istisna olmaqla, digər iki hekayədə dərvişlə üz-üzə gələn namuslu qız obrazının dili ilə dərvişlərin həyasızlığı tənqid edilir. Onların məqsədini hiss edən qız qəzəblənir. Bu hekayələrdə qızların çəkinmədən dərvişlərin iç üzlərini açması ilə şair Azərbaycan qadınının ismətinə, mübarizliyini, onlara qarşı iltifatını aydın şəkildə göstərir.

Hər üç hekayədə təsvir olunan dərvişlər tüfeyli həyat sürən, başqasının hesabına yaşayan, soyğunçuluğu, dilənçiliyi özünə rəva bilən, onu adi qarşılayan tənqid hədəfləridir. Müəllifin hədəfləri evdə kişi olmayan saatlarda qapı-qapı gəzir, onların qarşısına evin kişisi yox, qadını, qızı çıxır. Əsərlərdəki bu motivlərdə hədəflərin heç bir işlə məşğul olmadan, zəhmət çəkmədən qazanc əldə etmələri təsvir olunur. Bu hekayələr, həmçinin müasir dövrlə də səsləşir, çünki hazırda da real həyatda belə insanlara çox rast gəlinir.

Qasım bəy Zakir “Qoca kişi və cavan arvad” hekayəsindəki ailə münaqişələrə də

toxunur. Şair qeyri-bərabər evliliyə qarşı çıxır, onun ailə faciəsinə səbəb olduğunu real həyat səhnələrini ümumiləşdirməklə göstərir. Şair bu hekayədə öz əxlaqi tövsiyələrini ifadə edərək bildirir ki, qeyri-bərabər, qarşılıqlı sevgisi olmayan cütlüklər öz rahat yaşayışını, səadətini ailədə tapa bilmirlər. Ədib belə bir nəticəyə gəlir ki, bu niyyət daha çox imkanlı ailələrin arzu və istəyi, qolugüclü şəxslər tərəfindən həyata keçirilir. Ailədə öz xoşbəxtliyini qura bilməyən və onu idarə etməyi bacarmayan kişi cəmiyyət üçün də yararsız və əhəmiyyətsizdir. Ailə kiçik dövlətdir. Bu dövlətin başında kişi dayanır. Şübhəsiz ki, sənətkar fikirlərində milli ideologiyaya əsaslanmışdır. Gənc qıza varlı ər yox, sevgi lazımdır. Ailənin xoşbəxtliyi də, təməli də məhz sevgi üzərində qurulmalıdır. Bu məsələlərdə ailə tərbiyəsi, valideynlərin əxlaqi əqidəsi, onların cəhalətdən və mövhumatdan uzaq olması, həmçinin maariflənməsi məsələləri də önə çəkilir. Sənətkar hədəflərini tənqid etməklə onların “gözünü açmağa” çalışmışdır.

“Sevgi-sevgisinə bərabər gərək” motivi “Zövcü-axər” hekayəsində böyük bir problem olaraq daha kəskin şəkildə verilmiş və həllini tapmışdır. Hekayədə təsvir edilən tacir qızı cəsarət toplayaraq düşdüyü vəziyyətdən çıxış yolu tapır. O, bacarıqlı, azad sevgi və qarşılıqlı münasibətlər zəminində ailə qurmaq arzusunda olan və bu istəyi uğrunda mübarizə aparan gənc qızların ümumiləşdirilmiş obrazıdır.

“Zövcü-axər” məzmun baxımından nağılvari xüsusiyyətə malik olub, şairin yaşadığı mühitdə hər gün yaşanan tipik hadisələri əks etdirir.

Şairin ictimai məzmun baxımından məhdud olan mənzum hekayələri də mövcuddur. “Məyusluq vaxtında arsızlıq edən əqlikəm”, “Tərən və elçi” mənzum hekayələri bu qəbildəndir.

Qasım bəy Zakirin mənzum hekayələrində işlənən bu motivlər təmsillərinə də yansımışdır. O, insan xarakterindəki zorakılıq, lovğalıq, yaxşılıq, xeyirxahlıq, ağıllı, düşüncəli olmaq və s. mənfi və müsbət xüsusiyyətləri heyvanlara da transfer etmişdir. Onun qələmə aldığı təsvirlər öz orijinallığı ilə seçilmiş, ideya-məzmun cəhətdən maraqlı, tərbiyəvi-əxlaqi əhəmiyyətə malikdir.

Şairin qələmə aldığı təmsillər bunlardır: “Dəvə və Eşşək”, “Qurd, Çaqqal və Şir”, “Tülkü və Şir”, “Tülkü və Qurd”, “Xain yoldaşlar haqqında” (İlan, Dəvə, Tısbağa), “Sədaqətli dostlar haqqında” (Tısbağa, Qarğa, Kəsəyən, Ahu).

“Xain yoldaşlar haqqında” təmsil “Sədaqətli dostlar haqqında” təmsilin əks ifadəsidir. Bu təmsildə üç yoldaş – Dəvə, İlan və Tısbağa gəzərkən yolda bir kömbə çörək tapırlar. Onu öz aralarında bölüşmək istəməirlər. İlanla Tısbağa özlərini fiziki cəhətdən Dəvə ilə müqayisə edərək sözləşirlər. Dəvəni üç gün naharsız qaldıqlarına, çörəyi arıq olanın yeməyinin münasib olduğuna, ac olduqlarının bir sirr olaraq qala-

cağına, dost-düşmənin bundan xəbər tutmayacağına inandırmağa çalışırlar.

Dəvə yoldaşlarının hiyləsini başa düşüb:

Dedi – nə desəniz, mənim sözüm yox,
Həq bilir ki, özgə payda gözümlə yox,
Püşk atsanız əgər, razıyam püşgə,
Qoy düşsün, düşəcək hər kimə kişgə”

[7, s.119].

Belə qərara gəlirlər ki, kömbə yaşlı olanın olsun. Belə olan təqdirdə kiçiklər çörəkdən əl götürsünlər. İlanla Tısağa onunla razılaşırlar. İlan Tısağadan yaşını soruşur. Tısağa on-on beş yaşında ikən Allahın Adəmi yaratdığını söyləyir. İlan Adəmdən də böyük olduğunu deyir:

Ol zaman ki, həyyü qadiri – muxtar
İstədi ki, yer-göy ola bərqərar,

Adəm harda idi, Həvva kim idi?
Məlaiki – ərşi-əla kim idi?

Bir xalqın özü, bir mən var idim,
İndi belə görmə, bir minar idim

[7, s.120].

Növbə Dəvəyə çatır. O, yoldaşlarından daha tədbirli çıxır. Yerdəki çörəyi ağzına alıb gövşəyə-gövşəyə sözə başlayır:

Lazımdır şol yerdə bir növ misal
Nəsihət eyləsin xəlqə əhli-hal.

Özündən böyüyə etsə xəyanət,
Ac qalır, etməsin, əlbət, səd əlbət.

Bir adam ki, qoya hiylə binası,
Aqibət özünə dəyər xətası.

Yoldaş, yoldaş ilə xədəng nisbət,
Düz gərək ta ruzi-həşrə qiyamət.

Əgər əyri ola dəruni, çün yay,
Kirişi qırılıb axır olur zay.

Müşküldü nəhm etmək hər belə nəşri.
 Əfv eyləsin arif gər olsa kəsri
 [7, s.121].

Şair təmsili dəvənin dili ilə ibratəmiz nəsihətlə tamamlayır.

Bir əsr sonra Abbas Səhhət mövzu və ideya baxımından bu əsərlə səsleşən, ovlarını (dovşanı) paylaşa bilməyən “Ayı və Şir” təmsilini qələmə alır.

Qasım bəy Zakirin “Sədaqətli dostlar haqqında” təmsilinin əsas ideyasını düzlük, xeyrxahlıq, sədaqət, etibar və s. yüksək insani keyfiyyətlər təşkil edir. Bu nəcib insani keyfiyyətləri təbliğ edən sənətkar onları Qarğa, Kəsəyən, Ahu və Tısbağanın dostluqlarında göstərir. Bu dostlar İlana, Tısbağaya, Dəvəyə bənzəmirlər. Etibarlıdırlar, dara düşəndə bir-birinə kömək edirlər, çünki dostluqları səmimi, təmiz, hiylədən və yalandan uzaq təməl üzərində qurulub.

Ahunun ovçunun toruna düşdüyünü bilən dostlar narahat olub onu xilas etmək istəyirlər. Bu işdə hər kəs öz bacardığını edir. Dostlar qaçarkən ovçunun əlinə keçən tısbağanı da xilas edirlər. Təmsil dostluq haqqında nəsihətnamə, əxlaqi fikirlərlə tamamlanır.

Bu məsəlin vardır ona nisbəti:
 Bir kəsin bir kəsə ola ülfəti.

Gərək zar olanda, o da zar ola,
 Həmişə dostundan xəbərdar ola.

Nəinki dost qala dami-bələdə,
 O gəzə arxayın dəştü səhradə

Həm dəxi həqarət gözilə, zinhar
 Baxıb bir adəmə eyləmə inkar.

Hər meşəyə güman aparma boşdur,
 Xudbinlik kişiye nə kari-xoşdur
 [7, s.107].

Böyük sənətkar hər iki təmsilində irəli sürdüyü öyüd və nəsihətamiz əxlaqi fikirlərlə yeniyetmə və gənclərə dost seçməkdə köməklik göstərir.

“Tülkü və Şir”in mövzusu şifahi xalq ədəbiyyatından, “Aslan və Dovşan” təmsilindən götürülüb. Lakin şair təmsildə öz ictimai və mütərəqqi fikirlərini ifadə

edərək onun forma və məzmununu zənginləşdirmiş, orijinal bir əsər yaratmışdır. Əsərin ideya xüsusiyyətlərini zülmün sona yetəcəyi, məzlumların azadlığa qovuşacağı təşkil edir. Sənətkar yaşadığı dövrün eybəcərliklərini, hakim təbəqələrin qoluzorluluğunu, tamahkarlığını, onların məzlum kütlələrə olan zülmünü qamçılayır. Güclü təbəqəni Şir, məzlumları isə meşədə yaşayan heyvanlar təmsil edir.

Şir istismarçı təbəqənin ümumiləşdirilmiş obrazı olaraq öz qüvvəsinə arxalanır, meşədəki heyvanlara zülm edir, əlinə keçənə aman verməyərək parçalayıb yeyir. Məzlumun haqqı isə yerdə qalmır, bir gün özündən zəif Tülkünün hiyləsinin qurbanı olur. Tülkü onu quyunun başına gətirib əksini göstərir. Guya başqa bir meşədə peyda olan, onun şikarını yeyən Şir odur. Şir Tülkünün hiyləsinə aldanır özünü quyuya atır, nəticədə boğulub ölür: tamahının qurbanı olur və cəzasını alır. Təmsildə verilmiş əxlaqi-tərbiyəvi fikirlər hər zaman aktual, ibrətamiz və əhəmiyyətlidir.

Çoxdur yolu bu məsəlin dünyadə,
Mən özüm görmüşəm həddən ziyadə.
Biri o kim, hər kim xəlpə zülm edər,
Aqibət ədl ilə fəneyə gedər...

[7, s.117].

Digər əsərlərində olduğu kimi, “Tülkü və Şir” təmsilində də şair zülmün uzun müddət sürməyəcəyinə inamını ifadə edir. Ezop dili ilə cəmiyyətdəki haqsızlıqlara etirazını bildirir [3, s.133].

Şair “Aslan, Qurd və Çaqqal” təmsilində “Tülkü və Şir”də olduğu kimi qoluzorluların acgözlüyündən, tamahkar qarnıyoğun təbəqənin ədalətsizliyindən, məzlumların düçar olduğu zülmədən bir lövhə qurur: ədalətsizliyi tənqid, ədaləti təbliğ edir. Şair göstərir ki, yaşadığı cəmiyyətdə qoluzorlu aslanların, onlara yaltaqlanan ikiüzlü çaqqalların törətdikləri müsibətlərin sayı-hesabı yoxdur. Kəndxudaların, mülkədarların, bəylərin, çar çinovniklərinin cinayətini heyvanlara transfer etməklə onları ifşa edir, lənətləyir.

Aslan, Qurd və Çaqqal yoldaşlıq edirlər. Bir müddət hər üçü bir yerdə yeyib, içirlər. Bir dəfə üç gün əllərinə ov keçmir, ac qalmalı olurlar. Üç gündən sonra onların hər birinin şikarı olan qoyun, quzu, toyuq əllərinə keçir. Aslan Qurda onları bölməyi tapşırır. Sadəlövh Qurd özündən güclü Aslanın səmimiyyətinə inanıb deyir:

Dedi ki, “ey sərvər, cənabi-bari
Öz əlinlə göydə bölüb buları.

Qoyun sənin, quzu mənim, çaqqalə
Göndərib tovuqu xaliq nəvalə”
[7, s.98].

Bölgü Aslanın xoşuna gəlmir. Bu səbəbdən Qurdun başına elə qapaz endirir ki, gözləri tökülür, qapazın zərbəsindən canını tapşırır. Sonra Çaqqala “eşitmişəm vardır bölgüdə əlin”, – deyərək, ovu bölməyi ona tapşırır. Gördüklərindən ibrət alan Çaqqal bunları deyir:

O ki, qoyun padşahın naharı,
Quzunu saxlarıq axşam iftarı.

Toyuq da sabahın qəlyanaltına,
Əlbəttə ki, xaliq yetirir yenə...
[7, s.99].

Aslan budəfəki bölgüdən razı qalır. Belə bölgünü kimdən öyrəndiyini ondan soruşduqda, Çaqqal gözü çıxan qardaşından dərs aldığını, böyüyün sözünə baxmağı, hətta gündüzə gecə desə belə, kiçiyin onun sözündən çıxmağa həddi olmadığını bildirir.

Ədibin sənətkarlıqla yaratdığı bu təsvirlər – Aslanın qoluzorluluğundan razı qalması, Çaqqalın yaltaqlıqla canını qurtarması, ədalətsizliklər, kəndlilərə edilən zülmədən real bir səhnədir. XX əsrdə M.Ə.Sabir bu ədalətsizliyi kəndlilərin gecə-gündüz işləyib əkdiklərini mülkədarların yeməsini, özlərinin ac qalmasını və s. bu kimi məsələləri “Əkinçi” şeirində geniş şəkildə fərqli forma və məzmununda əks etdirir.

“Dəvə və Eşşək” təmsili folklor motivləri əsasında yazılmış tövsiyə xarakterli əsərdir. Müəllif bu hekayədə böyük sözünə əməl etməyin faydalı olduğunu tövsiyə edir və bunu hekayədə Eşşəyin simasında təsvir edir: Dəvənin sözünə baxmayan Eşşəyin anqırması onun faciəsinə səbəb olur. Belə ki, karvanla Hindistana gedən tacir yolda yorulub əldən düşən Dəvə ilə Eşşəyi karvandan azad edir. Canları əziyyətdən qurtaran heyvanlar dinc həyat sürür, dincəlməkdən, yeməkdən, rahat həyatdan kökəlirlər. Dəvə ona anqırmamasını, əks təqdirdə səs ilə yoldan keçən karvanların diqqətini cəlb edəcəyini, onları tapıb yenidən karvana qoşacaqlarını bildirir. Lakin harınlamış Eşşək yoldaşının sözünə baxmır, anqırması ilə dağa-daşa səs salır. Nəticədə yolu keçən karvandakılar onları tapıb karvana qoşurlar. Ağır yüklə yüklənən Eşşək yolda gücdən düşür. Bu halda onu yükü ilə Dəvənin üstünə qoyurlar.

Daşdığı ağır yükün üstünə Eşşəyi də öz yükü ilə bərabər daşması Eşşəyə acıqlı

olan Dəvəni daha qəzəbləndirir və onu yükü ilə bərabər uçuşuna tullayır.

Böyük sözünə əməl etməyənlərə əsərdən çıxan əxlaqi ibrət dərsi budur:

Guş etməyən nasehlərin sözünə,
Toxunur aqibət bəla özünə

[7, s.103].

“Tülkü və Qurd” təmsilində insan xislətində olan tamahkarlıq, hiyləgərlik, bədxahlıq kimi mənfi xüsusiyyətlər pislənir.

Tülkü bir gün ətrafı seyr edə-edə getdiyi yerdə yola atılmış quyruğu görür, lakin ora yaxınlaşdıqda tələni seçir. Tələyə düşməmək üçün ondan aralı keçib yoluna davam edir. Qarşısına bir qurd çıxır. Tələnin olduğu yeri nişan verib orada yaxşı yağlı quyruq olduğunu deyir və qurdu həmin yerə gətirir. Quyruğu görən qurd təəccübünü gizlədə bilməyib ondan “Niyə özün yemədin?” – soruşduqda tülkü “qəza orucu” tutduğunu bəhanə gətirir. Qurd ona inanıb quyruğu yemək istəyəndə tələ ona bənd olur. Nə qədər cəhd etsə də, tələdən çıxıb bilmir. Tülkü fürsəti əldən verməyib quyruğu yeyir. Qurd ona təəccüblə qəza orucu tutduğunu deyəndə, tülkü təzə ayı görüb bayram olduğunu, orucu açdığını söyləyir. Qurd yenə də ona inanıb soruşur: “Bəs mənim bayramım nə vaxtdır?”. Tülkü: “Sahibi-tələ gələndədir. Sən tələsmə” – deyir. Təmsilin sonunda ədibin əxlaqi-tərbiyəvi fikirləri verilir:

Hər kimsədə ola əqlü fəhmi huş,
Bu məsəli eyləməsin fəramuş:

Əvvəl gərək suyu yoxlasın möhkəm,
Boylayandan sonra soyunsun adəm.

Nəinki etməyib fikir, əndişə
Sala canavar tək özünü işə.

Həm özünün payın, həm onun payın
Tülkü yeyə bidərd – sər, arxayın

[7, s.109].

Nəticə / Conclusion

Q.Zakir mənzum hekayə və təmsillərini aydın, sadə dildə qələmə almışdır. Şair hər iki janrdə əhvalatdan əvvəl bədii lövhə yaradır, oxucusunu müşahidəçiyə çevirir. Əsərin sonunda isə şair fikrini lakonik şəkildə ümumiləşdirir. Bu, sənətkarın mənzum hekayə və təmsil yaradıcılığının əsas xüsusiyyətidir.

Q.Zakir mənzum hekayələrinin bir qismini də aşiqanə mövzuda məsnəvi şəkildə qələmə almışdır. “Tərən və elçi”, “Məlikzadə və Şahsənəm”, “Əmirzadə məşuq”, “Cavan aşiq”, “Aşıqın məşuqəyə təam bişirməyi” bu hekayələrə daxildir. “Tərən və elçi” hekayəsində Q.Zakir Nizami ənənəsini davam etdirərək hökmdarları rəiyyətlə yaxşı rəftar etməyə, tədbirli olmağa, qərar çıxararkən idrakın səsinə qulaq asmağa çağırır.

Azərbaycan uşaq ədəbiyyatının yaranması və inkişafı tarixində Qasım bəy Zakir əsərlərilə ədalətsizliyə qarşı mübarizə aparan, onu ifşa edən A.Bakıxanov ənənəsini davam etdirən ictimai satirik şairdir. İstər mənzum hekayələri, istərsə də təmsilləri əxlaqi-tərbiyəvi hadisədir. Şairin bu əsərləri uşaq, yeniyetmə və gənclərə milli-əxlaqi, bəşəri hisslərin aşılmasında, bir şəxsiyyət olaraq insan mənəviyyatının formalaşmasında, xeyirxahlıqda, düzlükdə, ədalətdə və s. məsələlərdə bir məktəbdir.

İstifadə olunmuş ədəbiyyat / References

1. Azərbaycan ədəbiyyatı tarixi. (1963). Azərbaycan SSR Elmlər Akademiyası.
2. Əsgərli F., Xəlil Z. (2011). Uşaq ədəbiyyatı. Dərslik (Yenidən işlənmiş nəşr). Bakı, ADPU.
3. Həsənlı B. (2015). Azərbaycan uşaq ədəbiyyatı. Bakı, “Müəllim” nəşriyyatı.
4. Məmmədova Ş. (2018). Azərbaycan uşaq ədəbiyyatı antologiyası. Üç cildə, I cild. Bakı, ADPU.
5. Qasım bəy Zakir. (1964). Əsərləri. Bakı, Azərb. EA-nın nəşri.
6. Soltanqızı (Hüseynova) P. (2021). Qədim və orta əsrlər Azərbaycan ədəbiyyatında uşaq mütaliəsi nümunələri. Bakı, ADPU.
7. Qasım bəy Zakir. (2005). Seçilmiş əsərləri. Bakı, “Avrasiya Press” nəşriyyatı.